

Adler and Khosro: Linking Psychoanalysis and Literature in the Study of a Complex Character based on Nezami's Poems

Sousan Valizadeh ¹ | Reza Borzoiy ^{2*} | Sharareh Elhami ³

1. Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. Email: sousan.valizadeh@iau.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. Email: reza.borzoiy@iau.ac.ir
3. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. Email: sh.elhami@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 03/11/2024

Received in revised form:
22/12/2024

Accepted: 23/12/2024

Keywords:

Adler,
Khosro,
Personality,
Psychoanalysis,
Nizami.

ABSTRACT

Psychological criticism is a relatively new field within literary criticism. A literary critic who applies psychological theories can analyze and interpret the characters in a literary work based on these theories. One such theory in psychology is the theory of feelings of inferiority. This theory forms the foundation of the individual psychology school established by Austrian psychologist Alfred Adler. Adler views the feeling of inferiority as the driving force behind all human efforts. According to him, if this feeling is not compensated for through natural means, it develops into an inferiority complex. In this article, the character of Khosro in Nezami's poem "Khosro and Shirin" is analyzed through the lens of Adler's theory of the "feeling of inferiority" and compensation mechanisms. The study examines how Khosro's sense of bitterness emerged and the methods he employed to compensate for it. This research is a type of library study, utilizing a descriptive-analytical method. The research findings reveal that Khosro, the main protagonist of the story, like any other human being, experiences an inferiority complex. To escape this feeling of inferiority and satisfy his need for superiority, he exerts great effort and employs various compensatory mechanisms. These include self-contempt, expressing anger, choosing alternatives (such as pursuing sweet love), and even murder. Khosro's compensation methods serve to restore his psychological balance. According to the results, Khosro is a superior personality who recognizes his feelings of inferiority and utilizes different compensation strategies to overcome them. Ultimately, he attains a degree of spiritual balance by winning Shirin.

Cite this article: Valizadeh, S., Borzoiy, R., & Elhami, Sh. (2025). Adler and Khosro: Linking psychoanalysis and literature in the study of a complex character based on Nizami's poems. *Research in Narrative Literature*, 14 (3) Fall 2025 Attachments, 225-247.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/rp.2024.11329.2025

Extended abstract

Introduction

The poem "Khosro and Shirin" by Nizami is regarded as the pinnacle of romantic poetry in Persian literature. Khosro, the central character, serves as the focal point of the narrative, with his actions and reactions significantly influencing the other characters. A close examination of Khosro's words and deeds reveals a complex personality that can be analyzed through various psychological theories. This study explores the character of Khosro in Nizami's "Khosro and Shirin" through the lens of Alfred Adler's theory of the inferiority complex and compensation mechanisms. The character's personal superiority complex and maladaptive compensation strategies suggest an underlying inferiority complex. Khosro employs various methods to overcome his feelings of inferiority, including self-deprecation, expressing anger, choosing substitutes (for Shirin's love), and even murder. Ultimately, Khosro achieves his goal of possessing Shirin, but his inner feelings of inferiority persist. In the end, he appears to reach a degree of psychological equilibrium. The objectives of this research are to answer the following questions: How did the inferiority complex develop in Khosro's personality? What compensation mechanisms did Khosro employ to cope with his feelings of inferiority in the poem "Khosro and Shirin"?

Method

This is a library-based study, and the data was collected through note-taking. A descriptive-analytical method was used to address the research questions. The population of this study is Nezami's "Khosro and Shirin" (1378), edited by Vahid Dastgerdi and published by Ghatreh. This epic narrates the love story between Khosro Parviz, the Sassanian king, and Shirin, an Armenian princess.

Conclusion

Khosro enjoyed a pampered childhood. This spoiled upbringing, combined with being an only child, prevented him from experiencing feelings of inferiority until adolescence and early adulthood. During adolescence, Khosro realized for the first time that not everything was permissible and that he was not entitled to everything. At this point, he became acutely aware of his feelings of inferiority and experienced the loss of things he desired. To compensate, Khosro employed various strategies, including playing the victim and engaging in daydreaming and fantasy. Another compensatory mechanism he used was blaming others. After meeting Shirin and being rejected, Khosro blamed her for his failures. Choosing a substitute was also a compensatory strategy; Khosro replaced Shirin with Shekar-e-Isfahani to assert his superiority. Additionally, crime and violence served as means to compensate for his feelings of inferiority. Khosro's treatment of Farhad reveals two defense mechanisms: belittling Farhad and creating

conditions for his murder. To demonstrate his power, the king orchestrated Farhad's death and blamed Shirin. Khosro felt inferior to Shirin and resorted to various tactics to win her over. Despite his outward appearance of power, he felt deeply insecure in his relationship with Shirin. His compensatory mechanisms were diverse and often contradictory, as he employed various defense mechanisms to assert his superiority and overcome his inferiority complex.

Results

Feelings of inferiority are a universal human experience. If not addressed through healthy coping mechanisms, these feelings can develop into an inferiority complex. This study found that “Khosro Parviz” first experienced feelings of inferiority in relation to his father. He compensated for these feelings by playing the victim and engaging in daydreaming and fantasy. However, despite being a powerful king, he felt inferior to Shirin and employed various compensatory mechanisms such as playing the victim, expressing anger, denying his need for Shirin, choosing a substitute, blaming others, and plotting Farhad's murder. Ultimately, by submitting to Shirin's wishes, he seemingly overcame his inferiority complex and achieved his desire. The story ends with Khosro retiring to a fire temple, suggesting that his inferiority complex has somewhat subsided, and he has reached a degree of psychological equilibrium.

آدلر و خسرو: پیوند روانکاوی و ادبیات در بررسی یک شخصیت پیچیده براساس منظومه نظامی

سوسن ولی‌زاده^۱ | رضا برزویی^{۲*} | شراره الهامی^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

رایانامه: sousan.valizadeh@iau.ir

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

رایانامه: reza.borzoiy@iau.ac.ir

۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

رایانامه: sh.elhami@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۳

واژه‌های کلیدی: آدلر، خسرو، شخصیت، روانکاوی، نظامی.

هدف در پژوهش حاضر، شخصیت خسرو در منظومه خسرو و شیرین نظامی، با توجه به اصل «احساس حقارت» و مکانیزم‌های جبران، در نظریه «آلفرد آدلر» بررسی شده و چگونگی پیدایش احساس کهنتری در خسرو و شیوه‌های جبران او تحلیل شده است. روش پژوهش: نوع پژوهش - کتاب‌خانه‌ای و روش آن، توصیفی-تحلیلی است. یافته‌های پژوهش، بیانگر آن است که خسرو - قهرمان اصلی داستان - مانند هر انسان دیگری عقده حقارت دارد و برای گریز از احساس کهنتری و ارضای برتری طلبی خود، تلاش فراوان می‌کند و از شیوه‌های جبران کاذب بهره می‌گیرد. حقیر شمردن خود، ابراز خشم، انتخاب جایگزین (برای عشق شیرین)، قتل و... روش‌های جبران خسرو برای رسیدن به تعادل روانی است. براساس نتایج به دست آمده، خسرو شخصیتی برتری طلب است، احساس حقارت را درک کرده و برای جبران آن از مکانیزم‌های جبران متفاوت بهره برده است، در نهایت با به دست آوردن شیرین و رسیدن به این هدف تا حدودی به تعادل روحی دست می‌یابد.

استناد: ولی‌زاده، سوسن؛ برزویی، رضا؛ و الهامی، شراره (۱۴۰۴). آدلر و خسرو: پیوند روانکاوی و ادبیات در بررسی یک شخصیت

پیچیده براساس منظومه نظامی. پژوهشنامه ادبیات داستانی، ۱۴(۳) پست پاییز، ۲۴۷-۲۲۵.

حق مؤلف © نویسندگان.

ناشر: دانشگاه رازی

۱. پیشگفتار

منظومه خسرو و شیرین نظامی بی‌تردید جذاب‌ترین اثر نظامی از لحاظ پرداخت داستانی است» (نظامی، ۱۳۷۸: مقدمه). خسرو، شاخص‌ترین شخصیت این داستان است و حوادث داستان حول محور این شخصیت می‌چرخد، اعمال و رفتار او موجب عکس‌العمل دیگر شخصیت‌های داستان می‌شود. با دقت در رفتار و گفتار خسرو می‌توان گفت او داری شخصیتی پیچیده است و می‌توان این شخصیت را بر مبنای نظریه‌های مختلف روان‌شناسی تحلیل کرد.

نقد روان‌شناختی از حوزه‌های جدید نقد ادبی به شمار می‌رود. ناقد بر اساس اصول علم روان‌شناسی به نقد و تحلیل یک اثر ادبی می‌پردازد. یکی از نظریه‌های شخصیت که اخیراً مورد توجه پژوهشگران عرصه ادبیات داستانی قرار گرفته، نظریه شخصیت «آلفرد آدلر»^۱ (۱۸۷۰ - ۱۹۳۷) روان‌شناس نامی اتریشی است. اساس نظریه آدلر احساس حقارت است. «آدلر در مورد عمق و پیچیدگی شخصیت انسان اطلاعات زیادی را آشکار می‌کند. او نظریه شخصیت ساده‌ای را به وجود آورد که از اصل ایجاز پیروی می‌کند، برخلاف فروید»^۲، آدلر معتقد بود، انسان مختار و آزاد است، به عقیده او همه افراد، به‌ویژه روان رنجورها^۳ از انواع گرایش محافظ، مانند بهانه‌تراشی، پرخاشگری و کناره‌گیری استفاده می‌کنند، این‌ها تلاش‌های هشیار یا ناهشیاری هستند برای محافظت از احساس برتری کاذب» (فیست و همکاران^۴، ۲۰۰۸: ۱۰۵ - ۱۴۳). در نقد روان‌شناختی، تلاش بر این است که تعارض‌های رفتاری و نشانه‌های روانی موجود در شخصیت مورد نظر در یک اثر ادبی تحلیل شود.

بررسی شخصیت‌پردازی در داستان، تحلیل روان‌شناختی شخصیت‌هاست، که مبین میزان مهارت نویسنده در انتخاب شخصیت‌ها و ترسیم حالات روانی و رفتار آن در خلال رویدادها و گفتگوهای داستان است. بررسی متون کهن ادبی، بر اساس نظریه‌های نوین روان‌شناسی از این جهت اهمیت دارد که انجام چنین تحقیقاتی می‌تواند راهی برای درک بهتر و بیش‌تر متون ادبی و چگونگی نگاه سخنوران برتر باشد، این تحلیل‌ها و بازخوانی روایت‌ها، می‌تواند در شناخت بیش‌تر و عمیق‌تر این آثار مؤثر واقع شود. آدلر معتقد است «سرایندگان بزرگ جهان ادب به بسیاری از نکات مهم روان‌شناسی عمقی پی برده‌اند و این نکته‌ها در ترکیب خالص و اصیلی که آن‌ها به شخصیت‌های زنده و فعال آثار خود

1. Alfred Adler

2. Freud

3. Neurotic

4. Feist et al

بخشیده‌اند قابل دید است، آن طور که می‌توان از برآورد آن‌ها به مجموعه مسائل انسان رسید» (آدلر، ۱۳۶۱: ۲۲۷).

شخصیت خسرو در منظومه خسرو شیرین، بر مبنای نظریه‌های فروید و کلبرگ^۱، تحلیل شده است. اما تا به حال در مقابل آیینۀ روان‌شناسی آدلر قرار نگرفته است. لذا پژوهش حاضر با هدف تحلیل شخصیت خسرو در داستان خسرو و شیرین نظامی بر اساس نظریۀ عقدۀ حقارت^۲ و مکانیزم‌های جبران^۳ انجام می‌شود.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

- چگونگی شکل‌گیری عقدۀ حقارت در شخصیت خسرو؟
- مکانیزم‌های جبران احساس حقارت خسرو در منظومه خسرو و شیرین؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

بررسی و تحلیل شخصیت‌های داستانی بر مبنای نظریه‌های مختلف روان‌شناسی در قالب مقاله و پایان‌نامه بسیار انجام شده است. آنچه مورد نظر است، تحلیل‌هایی است که بر مبنای نظریۀ آدلر هستند. - نجفی و صیدی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای به بررسی شخصیت‌های منظومه شیرین و فرهاد وحشی بافقی بر مبنای نظریۀ شخصیت آلفرد آدلر پرداختند. نتایج این پژوهش نشان داد که به دلیل موضوع منظومه که عاشقانه است و رقابت و حسادت بخش لاینفک آن است، تمامی شخصیت‌های مهم منظومه به تناوب، نشانه‌هایی از مصادیق نظریۀ آدلر اعم از عقدۀ حقارت، علاقه اجتماعی، برتری‌جویی و سلطه‌گری و وابستگی و گیرندگی را دارند. شیرین ضمن این که شخصیت برتری‌جو است، اما احساس حقارتی که به واسطه بی‌توجهی خسرو بر او عارض شده است، او را به انتقام‌جویی و وابستگی به فرهاد سوق می‌دهد. خسرو، شخصیتی تماماً برتری‌جو و سلطه‌گر است.

- عبداله‌زاده و همکاران (۱۳۹۹) شخصیت ویس را با نگاه به نظریۀ عقدۀ حقارت آلفرد آدلر در منظومه فخرالدین اسعد گرگانی مورد نقد و بررسی قرار دادند. نتایج این تحقیق نشان داد که ویس به سبب نادیده گرفته شدن، شکست در عشق «ویرو» و از دست دادن پدر دچار عقدۀ کهنتر انگاری شده است. وی این عقده را با جانشین‌سازی (انتقال به موبد) به عقدۀ برتری‌جویی تبدیل کرده و آن را به

1. Kohlberg
2. Inferiority complex
3. Compensation mechanisms

شکل تناقض در رفتار، حس برتری جویی، رشک و حسد و... نمایان ساخته است.

- احمدی و جعفری (۱۳۹۹) تحقیقی به منظور نقد روان‌شناسی شخصیت شیرین در منظومه خسرو و شیرین نظامی (بر اساس رویکرد آدلر) انجام داده‌اند. یافته‌های این تحقیق بیانگر آن است که جنبه اجتماعی بودن، اسلوب زندگی و خود خلاق شخصیت شیرین که از مهم‌ترین اصول روان‌شناسی آدلر است، در این داستان نمود برجسته‌ای دارد.

- محمدی (۱۳۹۹) مقاله‌ای با عنوان «بررسی روان‌شناسی شخصیت شیرین در منظومه خسرو و شیرین نظامی (با تکیه بر نظریه آدلر)» انجام داد. این مقاله بر آن است که با تکیه بر آرای آدلر، شخصیت شیرین را در منظومه خسرو و شیرین نظامی، با روش توصیفی-تحلیلی بررسی کند. یافته‌های پژوهش، بیانگر آن بود که جنبه اجتماعی بودن، اسلوب زندگی و خود خلاق شخصیت شیرین در این داستان، نمود برجسته‌ای دارد. لازم به توضیح است شیوه نگارش نویسندگان این مقاله با نگارنده مقاله حاضر، متفاوت است. در این مقاله شخصیت شیرین از دیدگاه نظریه آدلر مورد بررسی قرار گرفته است اما در مقاله حاضر به احساس حقارت خسرو و شیوه‌های جبران این شخصیت پرداخته شده است که در هیچ یک از مقالات فوق از این منظر، شخصیت خسرو تحلیل نشده است.

- صمیمی (۱۳۹۶) تحقیقی به منظور روانکاوی شخصیت خسرو در منظومه خسرو شیرین بر اساس نظریه کارن هورنای انجام داد. نگارنده در این تحقیق با توجه به نظریه‌های روانکاوانه کارن هورنای در زمینه‌های شخصیت و تیپ‌های مختلف به تحلیل محتوایی شخصیت خسرو در این اثر با عنایت به عوامل بیرونی و درونی پرداخت. نتایج تحقیق حاکی از آن است که خسرو بنابه اقتضای روحی و روانی خود در هر برهه‌ای از زمان به تیپ‌های مهرطلبی، برتری‌طلبی و عزلت‌طلبی متوسل شده است.

۱-۳- فرضیه پژوهش

احساس کهنتری مانند هر انسانی در شخصیت خسرو وجود دارد. در مواردی این احساس به عقده حقارت نزدیک می‌شود او برای جبران از شیوه‌های جبران کاذب استفاده می‌کند، اما سرانجام به هدف خود می‌رسد و در مسیر کمال قرار می‌گیرد و به تعادل روانی می‌رسد.

۱-۴- روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع تحقیقات کتاب‌خانه‌ای و ابزار گردآوری داده‌های آن به صورت یادداشت است. روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی است که به توصیف، تفسیر و تحلیل شرایط و روابط

موجود در داستان می‌پردازد.

جامعه آماری پژوهش منظومه خسرو و شیرین نظامی (۱۳۷۸) تصحیح وحید دستگردی به کوشش حمیدیان، نشر قطره است. منظومه خسرو و شیرین معروف‌ترین اثر و شاهکار نظامی گنجوی است. این اثر، دومین منظومه او پس از مخزن الاسرار است. این منظومه، داستان عشق خسرو پرویز - پادشاه ساسانی - و شیرین - شاهزاده ارمنی - را روایت می‌کند.

۲- مبانی نظری پژوهش

۲-۱- نظریه و نقد

امروزه نظریه‌های نقادانه بسیاری وجود دارد که براساس آن نظریه‌ها، متون ادبی نقد و تحلیل می‌شوند. نظریه ادبی بررسی نظام‌مند یک اثر ادبی است. به عبارتی شیوه‌های تحلیل متون ادبی بر اساس دیدگاهی خاص. «در نقد ادبی راهبردهای تحلیل به متون ادبی اعمال می‌شوند تا تفسیری از آن متون به‌دست آید. نظریه ادبی به مفاهیم انتزاعی‌ای می‌پردازد که زمینه‌ساز تحلیل ادبیات‌اند. در نظریه ادبی با مفروضات بنیادینی سرو کار داریم که ماهیت و کارکرد ادبیات را برایمان تعریف می‌کند» (کوش^۱، ۱۳۹۶: ۱۹۵). نقد ادبی زمانی سودمند است که «با اتکا به یک نظریه و استفاده از نقد روش‌مند باشد، نقدی که نه دیدگاه شخصی منتقد بلکه معانی متکثر و ناپیدای متن را با روشی نظام‌مند و با تحلیل‌های مشخص بکاود» (همان: ۱۰).

هارلند^۲ بیان می‌کند که: «نقد ادبی غیر نظری وجود ندارد. مفروضات و اشارات نظری، حتی در پس عملی‌ترین اشکال نقد و متن محورترین تأویل‌ها و ارزشیابی‌ها پنهان شده است» (هارلند، ۱۳۹۶: ۲۳).

اصول روانکاوی^۳ و نظریه‌پردازان آن نیز یکی از شیوه‌هایی است که منتقدان ادبی با استفاده از آن به تحلیل متون ادبی می‌پردازند. «در قرن بیستم نقد تازه‌ای با تکیه بر روانکاوی پدیدار شد که در نقد هنر اهمیت برجسته‌ای یافت. برخی به قصد تحلیل دنیای ناخودآگاه، تمایلات جنسی، حالات روحی هنرمند و گروهی دیگر نیز برای روشنگری در مورد روحیات و رفتارهای شخصیت‌های که در آثار

1. Koush

2. Harland

3. Psychoanalysis

هنرمند وجود دارند آن را به کار می گیرند.» (موران^۱، ۱۳۸۹: ۱۷۳).

«روانکاوی عنوانی است که بنیان گذار آن زیگموند فروید در سال (۱۸۹۶) برای نامیدن روش ابداعی خود در درمان اختلال های روانی بیماران به کار برد» (پاینده، ۱۳۹۹: ۶۹) حالا چه نسبتی بین این نظریه و نظریه های روانکاوی دیگر با ادبیات وجود دارد که یک تحلیل گر و نقاد ادبی، یک نظریه روان شناسی را بخواند برای تحلیل و نقد یک متن ادبی؟ «باید گفت مفاهیم بنیادین روانکاوی براساس و با ارجاع به ادبیات شکل گرفته اند. فروید آشنایی عمیقی با شاهکارهای ادبی جهان داشت و در آثارش بارها به نمایش نامه ها و رمان ها و اشعار بزرگان ادب جهان استناد می کرد» (همان: ۷۰). در مقاله حاضر، شخصیت خسرو در خسرو شیرین بر مبنای نظریه احساس حقارت آلفرد آدلر تحلیل می شود.

۲-۲- آلفرد آدلر

«آلفرد آدلر (۱۸۷۰- ۱۹۳۷) پزشک، روان درمانگر و از روان شناسان بنام اتریشی بود. وی بنیانگذار مکتب «روان شناسی فردی»^۲ است. آدلر به عنوان نخستین پیشگام گروه روان شناسی اجتماعی در روانکاوی تلقی می شود (واتس و بلوشتین^۳، ۲۰۲۰) او نظریه ای را تدوین کرد که «علائق اجتماعی» در آن نقش عمده ای را ایفا می کند. آلفرد آدلر، برداشتی از ماهیت انسان ارایه داد که افراد را به صورت قربانی غریز، تعارض ها و محکوم به نیروهای زیستی و تجربیات کودکی، توصیف نمی کند. او رویکرد خود را روان شناسی فردنگر نامید، زیرا بر بی همتا بودن هر فرد تأکید داشت. به نظر آدلر، هر انسانی در درجه اول، موجودی اجتماعی است. شخصیت ما به وسیله محیط اجتماعی و تعامل های شخصی منحصر به فرد ما نه توسط تلاش های ما برای ارضا کردن نیازهای زیستی، شکل می گیرد. آدلر، نقش میل جنسی را در نظریه خود به حداقل رساند. از نظر آدلر، هوشیاری، جوهر شخصیت است. بنابر آموزه های او، به جای این که توسط نیروهایی برانگیخته شویم که نمی توانیم آن ها را ببینیم و کنترل کنیم، باید به طور فعال در آفریدن خودمان و هدایت کردن آینده خویش مشارکت کنیم» (شولتز و شولتز^۴، ۱۳۸۹: ۱۴۲).

۲-۳- شخصیت در نظریه آدلر

دیدگاه آدلر در مورد شخصیت یک دیدگاه باز و گسترده بود. وی نه تنها فرد را یک ارگانیزم

1. Moran

2. Individual Psychology

3. Watson and Baluchistan

4. Schultz & Schultz

کلی و واحد در نظر می‌گرفت بلکه برای تعامل وی با جامعه نیز اهمیت قائل بود. در نظر گرفتن فرد به عنوان یک ارگانیزم کل با این دیدگاه آدلر که فرد یک موجود خلاق و هدف‌دار است و سرنوشتش در اختیار خودش، همسو بود. آدلر در نوشته‌هایش علاقه خاصی به کمال‌جویی یا برتری‌طلبی افراد داشت. تأکید آدلر بر فرد و جامعه، مغایرت آشکاری با تأکید فروید بر مبنا بودن نیازهای زیست‌شناسی در شخصیت داشت. سبک زندگی بارزترین مفهوم نظریه آدلر است که معرف نحوه کنار آمدن شخص با موانع زندگی و شیوه وی برای یافتن راه حل‌ها و رسیدن به اهداف است. آدلر معتقد بود که سبک زندگی در اوایل کودکی شکل می‌گیرد و آن‌ها می‌توانند به کمک آن به شیوه‌های خاص خودشان به سوی کمال یا برتری حرکت کنند. با توجه به آثار آدلر و همچنین، منابع مختلفی که در مورد آدلر سخن گفته‌اند، اساس نظر آدلر بر احساس حقارت و مکانیزم‌های جبران حقارت است. اصول دیگر، نتیجه و پیامد این اصل مهم نظریه آدلر هستند.

۲-۴- اصل احساس حقارت

«حقارت یا احساس حقارت، همیشه به عنوان نیروی برانگیزنده در رفتار انسان وجود دارند. انسان بودن یعنی خود را حقیر احساس کردن. چون این وضعیت در همه انسان‌ها مشترک است، علامت ضعف یا نابهنجاری نیست. احساس‌های حقارت منبع تمام تلاش‌های انسان هستند. رشد فرد از جبران و از تلاش‌های ما برای چیره شدن بر حقارت‌های واقعی یا خیالی ما ناشی می‌شود. در طول زندگی خود، با نیاز به جبران کردن این احساس‌های حقارت و تلاش کردن برای سطوح مراتب بالاتر رشد، تحریک می‌شویم. احساس‌های حقارت گریز ناپذیرند، ولی از آن مهم‌تر، ضروری هستند زیرا برای رشد، انگیزش تأمین می‌کنند. آدلر عقیده داشت که انسان گاهی نقص یا ضعف جسمی و روانی را بهانه قرار می‌دهد و برای خود داری از انجام کارهای دشوار و یا برای توجیه شکست، دلیل تراشی^۱ می‌کند» (سیاسی، ۱۳۹۰: ۸۴).

این که انسان هنگام به دنیا آمدن بسیار ضعیف و ناتوان است، امری قابل قبول است. فرزند انسان تا مدت‌های طولانی بعد از به دنیا آمدن، قادر به برطرف کردن نیازهای زیستی خود نیست و در همه چیز وابسته به والدین است. پس این که انسان، احساس حقارت کند، به‌ویژه در کودکی امری طبیعی است. روانکاوانی چون فروید و آدلر سال‌های اولیه زندگی را که انسان سرشار از انواع نیازهاست، پایه

ساخت شخصیت انسان می‌دانند. پس این احساس حقارت برای عامه مردم هم قابل فهم است و هم قابل قبول، حتی اگر اطلاعات روان‌شناسی اندکی داشته باشند. «در نظریه آدلر انسان موجودی است بی‌همتا، مسئول، خلاق و انتخاب‌کننده که همخوانی همه جانبه‌ای در ابعاد شخصیت او وجود دارد. او در قالب نظریه جدیدش با مطرح کردن مفاهیم عقده حقارت، تأثیر روابط اجتماعی و محیط اولیه خانوادگی، شیوه زندگی، من خلاق و غایت‌گرایی انسان، خدمات شایانی را به حوزه روان‌شناسی ارائه داد. به‌طور خلاصه می‌توان گفت که آدلر یک نظریه انسان‌گرایانه را درباره شخصیت آدمی ارائه کرد که «برابرنهاد» تصورات فروید از انسان بود. آدلر انسان را ذاتاً موجودی اجتماعی، خلاق و هدف‌دار می‌داند که احساس حقارت زیر بنای رشد روانی او را فراهم می‌کند و همواره وی را در جهت تفوق، سوق می‌دهد» (ساعت‌چی، ۱۳۷۷: ۱۶).

به عقیده آدلر، «انسان سازنده سرنوشت خویش است و به تجارب خویش معنی و مفهوم می‌بخشد.» (شفیع‌آبادی و ناصری، ۱۳۹۹: ۱۱۱).

۳- پردازش تحلیلی موضوع

هم‌چنان که در نظریه آدلر آشکار است، نقص‌های جسمی و ضعف عمومی بشر یا به گفته آدلر احساس حقارت، ویژگی همه انسان‌هاست، زمانی که فرد از نظر جسمی نقصی داشته باشد، یا در خانواده‌ای پرورش یابد که به او بی‌توجه باشند و یا نقطه مقابل آن، ناز پروردِ تنعم باشد، احتمال دارد این احساس حقارت و شیوه جبران آن، به گونه‌ای باشد که به عقده حقارت تبدیل شود و مسیر طبیعی رشد انسان را مخدوش کند، برتری‌طلبی و تلاش برای جبران حقارت به خودخواهی و خودکامگی منجر شود. آدلر در مورد احساس حقارت روانی، «ناز پروردگی» را برای انسان، خطرناک‌تر از کسانی دانسته است که در کودکی مورد بی‌توجهی قرار گرفته‌اند. آدلر عقیده دارد ممکن است افراد ناز پرورده با انتخاب راه‌هایی برای جبران حقارت خود، کارهای غیر انسانی انجام دهند. آدلر در مورد ترتیب به دنیا آمدن فرزندان و تک‌فرزند بودن نیز نظرانی دارد و برای هر یک ویژگی‌هایی را برمی‌شمرد. در این بخش به تحلیل شخصیت خسرو در آیینۀ نظریه عقده حقارت آدلر پرداخته شده است.

۳-۱ - ناز پروردگی و تک‌فرزند بودن خسرو

در آغاز داستان نظامی، هرمز -پادشاه ایران- صاحب فرزند نمی‌شد، با بخشش و تضرع از خداوند طلب فرزند می‌کرد. خسرو به دنیا می‌آید، پسری که جانشین تاج و تخت پادشاست. تک‌فرزند است و

شاه آینده ایران. حال باید دید ناز پروردگی چگونه موجب می‌شود که شخص دچار عقده حقارت شود. پرورش خسرو در نهایت ناز پروردگی است. این شیوه نازپروردگی و تک فرزندی او موجب می‌شود که تا نوجوانی و آغاز جوانی، احساس حقارت نکند. بنابراین خسرو در نهایت ناز پروردگی به نوجوانی و آغاز جوانی می‌رسد.

گرفته در حریرش دایه چون مشک چو مروارید تر در پنبه خشک
چو میل شکرش در شیر دیدند به شیر و شکرش می پروریدند
(نظامی، ۱۳۷۸: ۴۰)

آدلر، کودکان یکدانه را عموماً نازپرورده می‌داند و آن‌ها را در معرض احساس حقارت شدید می‌بیند، او معتقد بود که ناز پروردگی مهم‌ترین عامل انسداد روانی است. شوربختی کودکان نازپرورده را در این می‌داند که دوره با اهمیت و نسبتاً طولانی اول زندگی را بدون برخورد با سدهای مقاوم می‌گذرانند. تأکید آدلر روی این جمله است: «هیچ گاهی بزرگ‌تر از ناز پروردن کودکان و عواقب آن نیست» (آدلر، ۱۳۶۱: ۱۳۹-۱۳۵). او معتقد بود که نازپروردگی نه تنها به رشد سالم کودک کمک نمی‌کند، بلکه می‌تواند عواقب جبران‌ناپذیری برای او و جامعه داشته باشد. خسرو تک فرزندی است، جانشین پادشاست و در نهایت نازپروردگی به نوجوانی می‌رسد. آدلر می‌گوید: «افراد نازپرورده علاقه اجتماعی کمی دارند اما میل نیرومندی دارند، آن‌ها از دیگران انتظار دارند نیازهای آن‌ها را برآورده سازند. آن‌ها با دلسردی شدید، دو دلی و تردید، حساسیت زیاد، ناشکیبایی و هیجان مفرط و اضطراب، مشخص می‌شوند. آن‌ها دنیا را از زاویه شخصی می‌بینند و معتقدند سزاوارند که در همه چیز اول باشند» (فیست و همکاران، ۲۰۰۸: ۱۲۲).

۳-۲- نمود احساس حقارت در شخصیت خسرو و مکانیزم جبران مظلوم‌نمایی

بنابر نظریه آدلر، احساس حقارت یکی از مهم‌ترین واقعیت‌های زندگی روانی بشر است و اهمیت آن از این جهت است که عقده مزبور پدیده‌ای اتفاقی نیست بلکه با سرشت انسان درآمیخته است» (آدلر، ۱۳۶۱: ۵۵). خسرو در نوجوانی ظاهراً برای اولین بار احساس می‌کند هر کاری برای او جایز نیست و همه چیز در خدمت او نیست. در این زمان احساس حقارت را به خوبی درک می‌کند. این اتفاق زمانی است که برای شکار می‌رود و غلام او به مال رعیت دست درازی می‌کند، گماشتگان هرمز به او اطلاع می‌دهند که خسرو به مال رعیت دست درازی کرده است و از مردم سلب آسایش نموده، شاه دستور می‌دهد اسبش را پی‌کنند، غلامش را به آن روستایی ببخشند و ناخن چنگی او را بشکنند؛ این شاید

نخستین بار است که خسرو مجازات می‌شود و چیزهایی را که دوست دارد از او می‌گیرند. خسرو که نوجوانی ناز پروده است، در پی جبران بر می‌آید.

افراد برای جبران احساس حقارت بنابر سبک زندگی و چگونگی پرورش یافتن در محیط از خود خلاق کمک می‌گیرند و اعمال جبرانی، انجام می‌دهند. خسرو در این موضوع (خشم پدر از رفتار او) شیوه «مظلوم‌نمایی» را برای جبران احساس حقارت، انتخاب می‌کند. که با توجه به شرایط و قدرت شاه، به نظر شیوه‌ای مناسب و طبیعی است و این رفتار مؤثر است و شاه او را می‌بخشد.

چو خسرو دید کان خواری بر او رفت	به کار خویشان لختی فرو رفت
کفن پوشید و تیغ تیز برداشت	جهان فریاد رستاخیز برداشت
سرش بوسید و شفقت بیش کردش	ولیعهد سپاه خویش کردش

(نظامی، ۱۳۷۸: ۴۵)

۳-۳- خواب و توهم، مکانیزم جبران احساس حقارت

خسرو پس از این تنبیه، ظاهراً اشتباه (احساس حقارت) خود را پذیرفته است. به نظر می‌رسد، حس قدرت‌طلبی، همراه احساس حقارت در خسرو بیدار شده است؛ هر چند به ظاهر از پدر عذرخواهی می‌کند، اما عقده حقارت در باطن او بیدار شده است. می‌فهمد پدرش از او قدرتمندتر است. برای جبران این حس حقارت از «خواب و توهم و تخیل» کمک می‌گیرد. با توجه به این که خسرو، شب پیش کارهایی را انجام داده که پدرش را ناراحت کرده است و به فرمان پدر برای تنبیه او اسبش را پی می‌برند، غلام او را به آن دهقان می‌بخشند، تختش را به صاحب‌خانه روستایی می‌دهند، ناخن چنگ-نواز او را می‌شکنند و تارهای ابریشمین چنگش را از هم می‌گسلند، شاهزاده جوان که تا به حال مورد عتاب و مجازات قرار نگرفته است، مجبور به پوزش و عذرخواهی می‌شود، نظامی می‌گوید: بعد از این تنبیه، وقتی خسرو می‌خوابد، پدر بزرگش «انوشیروان» را در خواب می‌بیند که به او وعده چهار چیز مهم می‌دهد، اگر توجه کنیم، خوابی است، قابل فهم، بدون نیاز به تعبیر، چیزی در حد همان توهم و تخیل روزانه، مفهوم آن آشکار است، انوشیروان وعده‌هایی به خسرو پرویز می‌دهد، (همان چیزهایی را که از دست داده است، در خواب، بهترین نمونه آن‌ها را دریافت می‌کند) بدون رمز و ابهام. این اتفاق چه خواب باشد و چه خیال و توهم^۱، یکی از مکانیزم‌های جبران^۲ احساس حقارت است.

1. Utopianism

2. Compensation

نیای خویشتن را دید در خواب که گفت ای تازه خورشید جهان تاب
اگر شد چار مولای عزیزت بشارت می دهم بر چار چیزت
(همان: ۴۷)

از دیر باز، خواب و خواب دیدن، برای بشر مسئله مهمی بوده است، گاهی خواب‌ها، حوادث آینده را به نوعی مبهم با زبانی رمزآلود بیان می‌کردند و برای تاویل آن‌ها، نیاز به خواب‌گزاران ماهر بود، اما روان‌شناسان در مورد خواب نظری دیگر دارند، اگرچه هم‌چنان به تعبیر خواب و شرح نمادهای آن معتقدند. فروید در مورد رؤیا و خواب می‌گوید: «رؤیا، پناگاه بخش ناآگاه آدمی است. همه بخش خفته شده روان در رؤیا جان می‌گیرد» (غیاثی، ۱۳۸۲: ۶۱). آدلر این نوع از جبران را «جبران کاذب» می‌نامد و در این مورد می‌گوید: «احساس حقارت می‌تواند از تکامل طبیعی جلوگیری کند. وقتی انسان قادر به غلبه بر ضعف خود نیست، چاره‌ای جز این ندارد که با یک تعادل‌بخشی تخیلی (جبران کاذب) خود را در اختیار محیط بگذارد» (آدلر، ۱۳۶۱: ۵۷). آدلر یکی از راه‌های جبران احساس حقارت را تخیل و خواب دیدن بیان می‌کند. او می‌گوید: «توهم، پدیده تازه‌ای نیست، چرا که نظیر این پدیده در اداراک، مکانیسم حافظه و در تخیل مشهود است. هم‌چنین وقتی رؤیا می‌بینیم، با این فرایند روبرو می‌شویم، فرد به واسطه ضرورت یا احساس خطر و تحت فشار موقعیتی که نیرویی او را تهدید می‌کند، سعی دارد، با این مکانیسم، احساس ضعف خود را از بین ببرد و بر آن غلبه کند» (آدلر، ۱۳۷۹: ۴۳). البته آدلر رؤیای شبانه را هم ادامه تخیل و توهم روزانه می‌داند. «در رؤیای شبانه، با فعالیت ارگانیسمی روبرو هستیم که سعی دارد، زندگی آینده را در جهت رسیدن به آرامش، طرح و ترسیم کند» (همان: ۴۷) آدلر تخیل و رؤیای روزانه و در بیداری را ساده و قابل فهم و درک و رؤیای شبانه را مشکل می‌داند. پس خیال و خواب، می‌توانند از مکانیزم‌های جبران احساس کهنتری باشند، نوعی جبران آرام‌بخش، خسرو زمانی که در این موقعیت قرار می‌گیرد از دو مکانیزم جبرانی مظلوم‌نمایی و خواب و تخیل بهره می‌برد.

۳-۴- برتری طلبی، فزون‌خواهی خسرو و مکانیزم خشم

خسرو فزون خواه، قدرت طلب و برتری‌جو است، همه چیز را برای خود می‌خواهد، زمانی که وصف شیرین را از زبان شاپور می‌شنود، می‌خواهد او را تصاحب کند خطاب به شاپور می‌گوید:

تو را باید شدن چون بت پرستان به دست آوردن آن بت را به دستان

(نظامی، ۱۳۷۸: ۵۵)

خسرو علاقه‌مند به عیش نوش است و چندان پایبند به عشق شیرین نیست. فزون‌طلبی جنسی از مکانسیم‌های جبرانی خسرو است، خسرو در انتظار شیرین است، اما با شنیدن مرگ پدر، حس فزون-طلبی او، عشق به سلطنت را برتر از عشق شیرین تشخیص می‌دهد و به مداین می‌رود. لازم به توضیح است آدلر داشتن هدف غایی را یک اصل می‌داند؛ اهداف دیگر در مسیر آن هدف غایی و نهایی هستند، خواستن و تصاحب شیرین برای خسرو یک هدف است، رسیدن به تاج و تخت هم هدف دیگر و شاید با اهمیت‌تر، این اهداف در خدمت هدف غایی کمال‌طلبی و برتری‌جویی او هستند. البته این برتری‌جویی‌ها، شخصی و خودخواهانه هستند.

خسرو بعد از گریختن از مقابل بهرام به ارمنستان می‌رود و در بزم مهین‌بانو و شیرین شرکت می‌کند، تقاضای وصل دارد، اما پاسخ شیرین منفی است. خسرو گستاخ‌تر تقاضای وصل می‌کند اما شیرین نمی‌پذیرد. خسرو بسیار تمنا می‌کند چون به مقصود نمی‌رسد و در مقابل شیرین خود را ناتوان می‌بیند، پس پرخاشگری آغاز می‌کند. «اگر فرد برای غلبه بر احساس حقارت خود، اظهار ناتوانی کرد و از راه‌های ناهموار و ناهنجار استفاده کند این ناتوانی بر احساس حقارت می‌افزاید و فرد احساس درماندگی می‌کند؛ لذا چاره‌ای جز پرخاشگری برای جبران ندارد» (شولتز و شولتز، ۲۰۱۶: ۱۳۹).

شکار آرزو را تنگ‌تر کرد	شه از راه شکیبایی گذر کرد
لبش بوسید و گفت ای من غلامت	بده دانه که مرغ آمد به دامت
شکر لب گفت از این زنه‌ار خواری	پشیمان شو مکن بی زینه‌اری
ملک را گرم کرد آن آتش تیز	چنانک از خشم شد بر پشت شب‌دی

(نظامی، ۱۳۷۸: ۱۴۴-۱۴۲)

آلفرد آدلر معتقد بود که «تکبر، جاه‌طلبی، حسادت، طمع و تنفر، صفات اصلی فرد پرخاشگر حقارت زده است» (آدلر، ۱۳۷۹: ۱۳۳). پرخاشگری یکی از مکانیزم‌های جبران احساس حقارت و قدرت‌طلبی است. اصولاً آدلر دو سائق پرخاشگری و نیروی جنسی را پیش از فروید، از مهم‌ترین سائق‌های انسان دانسته است. آدلر در آغاز تحقیقاتش، مانند فروید جنسیت را مهم‌ترین انگیزه رفتار آدمی می‌دانست، ولی چیزی نگذشت که نظرش تغییر کرد و این مقام را برای پرخاشگری قائل شد، یعنی انسان را در درجه اول موجودی پرخاشگر معرفی کرد و این را به انجمن روانکاوی «وینه» عرضه داشت. چندی بعد، پس از تحقیقات تازه‌تر قدرت‌طلبی را به جای پرخاشگری گذاشت، ولی سرانجام اصل برتری‌جویی را اصیل‌ترین انگیزه زندگی دانست و این نظر را تا آخر عمر حفظ کرد. برتری‌جویی

البته از احساس حقارت ریشه می‌گیرد و این دو از یک‌دیگر تفکیک ناشدنی هستند. نکته مهم این است که مقصود آدلر از برتری‌جویی تسلط بر دیگران و ریاست‌طلبی و کسب امتیازات اجتماعی و نظایر آن نیست، بلکه وحدت بخشیدن به شخصیت است. برتری‌جویی در نظر آدلر یعنی گام‌برداری در راه کمال نفس. برتری‌جویی را آدلر جزء سرنوشت آدمی بلکه عین زندگی می‌داند و معتقد است؛ همین انگیزه است که آدمی را از هنگام زادن تا واپسین دم زندگی از مرحله‌ای به مرحله دیگر پیش می‌برد، چنان‌که خواهیم دید جنبه اجتماعی او را تقویت می‌کند. البته نیازهای متعدد دیگری هم هستند که آدمی را به کار و می‌دارد، ولی آدلر معتقد است که آن‌ها همه نیروی خود را از برتری‌جویی که انگیزه اصلی است، می‌گیرند» (سیاسی، ۱۳۹۰: ۸۶).

۳-۵- انداختن گناه به گردن دیگران

منبع عقده هر چه باشد، فرد برای جبران با توجه به سبک زندگی و تیپ شخصیتی که دارد، برای ابراز برتری و نشان دادن قدرت با توجه به خود خلاق، عمل و عکس‌العمل‌هایی انجام می‌دهد. خسرو که از بهرام چوبین گریخته و تاج تختش را از دست داده است، گناه شکستش را به گردن شیرین می‌اندازد، گویا به خاطر شیرین تاج و تخت را رها کرده است. در حالی که می‌دانیم پیش از این وقتی خبر مرگ پدر را می‌شنود، شیرین را در ارمنستان رها می‌کند و به سوی مداین باز می‌گردد و منتظر آمدن شیرین نمی‌شود. پیش از این هم از مجازات شاه از مداین گریخته بود. شاه نسبت به او بدبین شده است، می‌خواهد او را در بند کند، اما «بزرگ امید» خسرو را آگاه می‌کند و او از مداین می‌گریزد، بنابراین خسرو به خاطر عشق شیرین به ارمنستان رفت تا بعد از این که شیرین از برآورده کردن خواسته او سرباز زد، خشمگین شود و بگوید من اول پادشاه بودم و صاحب تاج و تخت. تو مرا آواره و بیچاره کردی!

من اول بس همایون بخت بودم که هم با تاج و هم با تخت بودم

به گرد عالم آواره‌ام تو کردی چنین بد روز و بیچارم تو کردی

(نظامی، ۱۳۷۸: ۱۵۸)

مکانیزم جبران خسرو در این حال، ابراز خشم و انداختن گناه از دست رفتن پادشاهی به گردن شیرین است. پرویز که تا پیش از این وقایع، هر چه می‌خواست برایش مهیا بود، در این جا با سنگ سخت پاسخ شیرین روبرو می‌شود. نمودی دیگر از حس حقارت در او متجلی می‌شود و چاره را رها کردن شیرین و رفتن به سوی روم می‌بیند و نشان دادن قدرت خود. «انجام قدرت‌نمایی و کارهایی

برخلاف هدف و آنچه در آن احساس حقارت به ظهور رسیده و آشکار شده، غالباً علامت ضعف نهانی و اعتراف ناکرده است» (منصور، ۱۳۷۵: ۲۹) خسرو برای رسیدن به هدفی برتر که هم مسیر با آن هدف غایی و نهایی ذهنی است و از اصول آدلر است، حرکت می‌کند. خسرو اکنون هدفش باز پس گرفتن تاج و تخت از بهرام است و برای رسیدن به این هدف به روم می‌رود.

۳-۶- مکانیزم انتخاب جایگزین

خسرو به روم می‌رود با مریم ازدواج می‌کند، حکومتش مستقر می‌شود و دوباره به یاد شیرین می‌افتد. از مریم می‌خواهد اجازه دهد شیرین در کنار پرستاران قرار گیرد، مریم نمی‌پذیرد. لذا از شیرین می‌خواهد مخفیانه به کاخ بیاید و شیرین نمی‌پذیرد. خسرو به شدت احساس کهرتری می‌کند، شاه ناتوان از یافتن راهی برای رهایی از احساس حقارت است. مریم از دنیا می‌رود و به روایتی مسموم می‌شود. ظاهراً مانعی دیگر بر سر راه رسیدن به شیرین نیست. اما شاه دوست دارد شیرین معشوق او باشد، نه همسر او. شاه می‌خواهد توانایی و برتری خود را به شیرین نشان دهد و از این راه ناتوانی و ضعف خود را در مقابل او بپوشاند. اما شیرین فقط با ازدواج تسلیم می‌شود. راه کار خسرو بعد از مرگ مریم و شنیدن پاسخ منفی شیرین برای کامیابی، استفاده از مکانیزم جبران یا تلافی از طریق انتخاب جایگزین است. شیرین منتظر بود بعد از مرگ مریم و از میان رفتن این مانع بزرگ، خسرو رسماً با او ازدواج کند اما شاه هم‌چنان دوست دارد، شیرین معشوقه او باشد.

ملک دم داد و شیرین دم نمی‌خورد	ز ناز خویش مویی کم نمی‌کرد
چو عاجز گشت از آن ناز به خروار	نهاد اندیشه را بر چاره کار
که یاری مهربان آرم فرا چنگ	به رهواری همی راند خر لنگ

(نظامی، ۱۳۷۸: ۲۷۳)

«یکی از واکنش‌هایی که فرد وقتی موفق نمی‌شود، تراز ارزشی را که خود برای خویش تعیین کرده است حفظ کند، می‌تواند تغییر جهت دهد و همان کوشش را در راهی که احساس می‌کند با مانعی روبرو نیست به کار اندازد، در این صورت هر قدر در زمینه قبلی از احساس کهرتری بیش‌تر رنج برده باشد به همان نسبت در زمینه جدید سعی می‌کند بیش‌تر خود را مشخص و بارز جلوه دهد» (منصور ۱۳۷۵: ۷۳). خسرو برای نشان دادن قدرت برتری خود تصمیم می‌گیرد زیارویی را جانشین شیرین کند. مجلسی ترتیب می‌دهد و از درباریان و هم‌نشینان، از زیارویان مناطق مختلف خبر می‌گیرد، تا این که شکر اصفهانی را معرفی می‌کنند و عیب او را نیز می‌گویند. این زیبا رو شغلی

عجیب دارد و با همگان به بزم می‌نشیند. خسرو برای نشان دادن قدرت و برتری خود و کم ارج جلوه دادن شیرین، شکر را برای جایگزینی او مناسب می‌داند به اصفهان می‌رود و با شکر اصفهانی به بزم می‌نشیند.

یکی گفتم سزای بزم شاهان شکر نامی است در شهر سپاهان
ملک را در گرفت آن دلنوازی اساس نو نهاد در عشق بازی
(نظامی، ۱۳۷۸: ۲۷۸)

اما شکر بعد از مست کردن خسرو کنیزکی را به جای خود به بستر می‌فرستد و کنیزک گزارش چگونگی همخوابگی با شاه را برای او تعریف می‌کند. شکر از بوی بد دهان خسرو می‌گوید و راهنمایی می‌کند که چگونه بوی بد دهانش را برطرف کند. سال دیگر هم خسرو چون دفعه پیش به بزم شکر می‌رود و با کنیز او می‌خوابد. در روز بعد شاه به شکر می‌گوید تو هم یک عیب داری و آن این است که با هر کسی هم‌نشین می‌شوی. شکر هم ماجرای مجلس‌خانه خود را بیان می‌کند و می‌گوید تا به حال با کسی هم‌خوابه نشده است. بزرگان سپاهان هم به پاکدامنی شکر اصفهانی گواهی می‌دهند. نکته‌ای که در این‌جا مورد توجه است؛ خسرو بدون سابقه دوستی با شکر اصفهانی و بدون درخواست شکر برای ازدواج و با وجود این شبهه بدنامی با شکر ازدواج می‌کند و می‌توان گفت که دلیل این عمل احساس حقارتی است که از پاسخ منفی شیرین در جان او نشسته است.

به شکر عشق شیرین خوار می‌کرد شکر شیرینی‌ای بر کار می‌کرد
(همان: ۲۸۵)

غیر از طبع هوس‌باز خسرو، این امر که با این سرعت با شکر ازدواج کند، امری تعجب‌برانگیز است، اما با توجه به مکانیزم‌های جبران عقده حقارت، دور از ذهن نیست. هم‌چنان که گفته شد یکی از مکانیزم‌های جبران انتخاب جایگزین است، شاه نیز از این مکانیزم استفاده کرده است. آدلر می‌گوید: «تکبر زیاد همانند باری است که می‌بایست در تمام زندگی به دوش کشید، مانع رشد کامل انسان و بالاخره شکست اوست. تا زمانی که فرد (بیماری که به عقده حقارت دچار شده است) به جنبه خوب و سودمند تکبر توجه می‌کند، این مسائل را درک نمی‌کند، به همین دلیل بسیاری از افراد متقاعد شده‌اند که بلند پروازی آن‌ها که لغت مناسب آن تکبر است، یک ویژگی ارزشمند است» (آدلر، ۱۳۷۹: ۱۴۲). بنابراین خودخواهی و برتری‌طلبی خسرو است که برای حقیر شمردن شیرین به سرعت با زنی چون شکر ازدواج می‌کند و او را به مداین می‌آورد. خسرو مغرور و متکبر به وصال شکر رسیده است، اما

هم‌چنان دلش شیرین خواه است، در کشمکش روانی خود نمی‌تواند این حس حقارتی را که شیرین به او چشاند است هضم کند. خودش را به صبر دعوت می‌کند و نمی‌داند چرا روزگار، کامش را تلخ کرده است. ناخود آگاه در این واگویه درونی به خود نهیب می‌زند چرا در مقابل شیرین اینقدر احساس حقارت می‌کند! به عبارتی مکانیزم‌های جبران حقارت او در مقابل شیرین، او را به آرامش نرسانده است.

شکر هر گز نگیرد جای شیرین	بچربد بر شکر حلوای شیرین
مرا آن به که از شیرین شکیم	نه طفلم تا به شیرینی فریم
مرا شیرین و شکر هر دو در جام	چرا بر من به تلخی گردد ایام؟
مرا دعوی چه باید کرد شیری	که آهویی کند بر من دلیری؟

(نظامی، ۱۳۷۸: ۲۸۵)

۳-۷- شیوه جبران عقده حقارت از طریق قتل و جنایت

جبران از طریق جرم و جنایت هم یکی از مکانیزم‌های مقابله با عقده حقارت است. برخورد خسرو با فرهاد در این داستان، دو مکانیزم دفاعی از او را به نمایش می‌گذارد که عبارتند از: تحقیر فرهاد و مهیا کردن اسباب قتل او. خسرو بعد از آگاهی از عشق فرهاد با نزدیکان مشورت می‌کند که چکار کنند؟ نتیجه مشورت این می‌شود که باید او را با پول و طلا منصرف کرد، اگر این حربه جواب نداد او را به کاری سخت که نتواند از عهده آن برآید، مشغول کرد. شاه، فرهاد را به کاخ دعوت می‌کند و با او به گفتگو می‌نشیند. در مناظره خسرو با فرهاد، لحن خسرو طنزآمیز و همراه تمسخر است، نگاه او به فرهاد از بالا و نگاه پادشاهان به رعایا است، غافل از این که در بزم عشاق «گدایی به شاهی برابر نشیند» (طیب اصفهانی، ۱۳۹۰: ۱۰۰). در این گفتگو فرهاد پیروز می‌شود. شاه، راهبرد دوم را پیش می‌گیرد و فرهاد را به کاری به ظاهر محال می‌گمارد. قرار می‌شود اگر فرهاد گذرگاهی در بیستون بنیاد کند، شاه نیز از شیرین چشم پيوشد. زمانی که این حربه پاسخ نمی‌دهد و به شاه اطلاع می‌دهند که فرهاد اگر این گونه کار کند، به زودی شرط را می‌برد، تصمیم به قتل فرهاد می‌گیرد تا قدرت خود را بنمایاند. اما به گونه‌ای که کشته شدن فرهاد به پای شاه نوشته نشود!

شیوه‌های جبران حقارت، گوناگون و گاهی متضاد هستند که در رفتار خسرو نمود دارند در ماجرای فرهاد و خسرو، قتل و خودکشی دو مکانیزم جبران غیر طبیعی در رفتار خسرو و فرهاد نمود می‌یابند؛ خسرو با طرح حيله‌ای زیرکانه لوازم از میدان خارج کردن فرهاد را برنامه‌ریزی می‌کند، فرهاد

هم از شدت غصه، فوت می‌کند. اما چگونه خسرو موجب مرگ فرهاد می‌شود؟ به خسرو مشورت می‌دهند که شایعه کنید که شیرین مرده است و فرهاد بعد از شنیدن این خبر تاب نمی‌آورد:

چراغم مرد، بادم سرد از آن است مه ام رفت، آفتابم زرد از آن است
به شیرین در عدم خواهم رسیدن به یک تگ تا عدم خواهم دیدن
(نظامی، ۱۳۷۸: ۲۵۷)

خسرو، در پی احساس حقارت در مقابل فرهاد، توطئه مرگ او را طراحی می‌کند و گناه مرگ فرهاد را به گردن شیرین می‌اندازد؛ مکانیزم جبران عقده حقارت او در این جا، کشتن فرهاد و انداختن گناه به گردن دیگران است. هنگامی که شیرین در مرگ فرهاد عزادار است، خسرو در نامهٔ تعزیتی که برای او می‌نویسد، شیرین را قاتل فرهاد می‌داند:

چو دانم سخت رنجیدی ز مرگش که مُرد و هم نمی‌گویی به ترکش
چرا بایستش اول کشتن از درد چو کشتی چند خواهی اندُهِش خورد
غمش می‌خور که خوش هم تو خوردی عزیزش کن که خوارش هم تو کردی
(همان: ۲۶۴)

۳-۸- ترفندهای دیگر خسرو برای نجات از عقدهٔ حقارت

خسرو، در مقابل شیرین دچار عقدهٔ حقارت شده است. به هر ترفندی برای رسیدن به او دست می‌زند و برای نشان دادن برتری خود هر کاری می‌کند. باید توجه کنیم شاه ایران در ظاهر قدرتمند است، اما در مقابل شیرین و مریم به شدت احساس حقارت می‌کند، زیرا نه مریم اجازه می‌دهد شیرین به خسرو نزدیک شود و نه شیرین می‌پذیرد بدون ازدواج و پنهانی، خسرو را کامروا کند. بعد از آمدن شیرین به مداین، شاپور پیام‌رسان میان خسرو و شیرین است. شاه از مریم، دختر قیصر می‌خواهد اجازه دهد که شیرین در مشکوی پرستاران قصر باشد و قول می‌دهد، هیچ‌گاه او را ملاقات نکند. اما مریم نمی‌پذیرد؛ خود را رطب می‌داند و شیرین را خار و افسون‌کاری که خسرو را از او دور می‌کند. خسرو برای جبران این کهتری، به ترفند دیگری دست می‌زند؛ به شاپور می‌گوید شیرین را مخفیانه به کاخ بیاورد! اما شیرین نمی‌پذیرد و شاپور را به تندی از خود می‌راند:

بیار آن ماه را یک شب در این برج که پنهان دارمش چو لعل در دُرج
به تندی بر زد آوازی به شاپور که از خود شرم دار ای از خدا دور
(همان: ۱۹۹-۱۹۸)

خسرو در مقابل اراده شیرین حقیر شده است و می‌خواهد تلافی کند؛ شیرین باید به زانو درآید و برتری او نمایان شود. شاه زیاده‌طلب برای درهم شکستن شیرین، حتی شاپور را که غمگسار و هم صحبت اوست، از او دور می‌کند تا مگر تنهایی او را وادار به تسلیم کند. وقتی که نمی‌تواند شیرین را به ستوه آورد و از روی غرور و تکبر نمی‌خواهد بپذیرد در این عشق و خواسته، شیرین ثابت قدم است، برای جبران حقارت خود شیوه‌ای دیگر برمی‌گزیند. به بهانه شکار از قصر بیرون می‌آید و در یک فرسنگی قصر شیرین فرود می‌آید. خسرو به قصر شیرین نزدیک می‌شود، در کاخ را بسته می‌بیند. (پیش از این اشاره شد که یکی از مکانیزم‌های جبران حقارت کم انگاشتن خود است)؛ شاه در این جا خود را غلام شیرین می‌خواند، مظلوم‌نمایی می‌کند، از این حربه در آغاز جوانی هم در مقابل پدرش هرمز استفاده کرده بود، خود را تسلیم محض و شمشیر بر گردن و آماده مرگ به پدرش نشان داده بود، اما نکته‌ای که در این قسمت داستان وجود دارد، این است که غرور شاه هم‌چنان پابرجاست با زبانی طنز-گونه عذرخواهی می‌کند. خود را بی‌گناه و خطا می‌داند. ظاهراً شاه، تنوع‌طلبی خود را گناه و خطا، نمی‌داند. حتی شیرین هم این تنوع‌طلبی مردانه را گناه نمی‌داند، زیر بنا برآنچه آدلر می‌گوید: «برتری مردانه در جامعه آن زمان نهادینه شده است» (آدلر، ۱۳۷۹: ۹۳). بعد از این که شیرین از قصر پایین نمی‌آید، خسرو برای جبران حقارت خود از حربه مظلوم‌نمایی و عذرخواهی بهره می‌گیرد. خود را وفادار می‌داند و عذر بدتر از گناهی می‌آورد که اگر چه جسمم با دیگران شادمان و خرسند بود، اما دلم در بند تو بود. گناه عشرت‌طلبی و کام‌جویی از دیگران را به گردن جوانی می‌اندازد.

اگر گامی زدم در کامرانی جوان بودم چنین باشد جوانی

(نظامی، ۱۳۷۸: ۳۱۳)

اما بعد از شنیدن سخنان شیرین، طبع مغرور و همه چیز خواه خسرو دوباره خودی نشان می‌دهد و سرود بی‌نیازی از شیرین را سر می‌دهد، می‌گوید برای تو جایگزین دیگری انتخاب می‌کنم و شکر دیگری می‌یابم! (بهره بردن از مکانیزم جبران انتخاب جایگزین)

بدان ره که آمدم دانم شدن باز	چنان که اول زدم دانم زدن ساز
به داروی فراموشی کشم دست	به یاد ساقی دیگر شوم مست
ز شیرین مهر بردارم دگر بار	شکر نامی به چنگ آرم شکر بار
توانم من کز این جا باز گردم	به از تو با کسی دمساز گردم
و لیکن حق خدمت می‌گزارم	نظر بر صحبت دیرینه دارم

(همان: ۳۳۹ - ۳۳۰)

متوجه شدیم که خسرو برای جبران عقده حقارتش در مقابل شیرین از مکانیزم‌های دفاعی مختلف و بلکه متضاد استفاده می‌کند تا برتری‌طلبی خود را نشان دهد و عقده حقارت خود را جبران کند. از عذرخواهی و خود را شیفته نشان دادن، تا رها کردن و جایگزین انتخاب کردن و از میان برداشتن رقیب. خسرو به صراحت، دوباره از انتخاب جایگزین به جای شیرین سخن می‌گوید، بر او منت می‌نهد که من به خاطر خدمتگزاری توست که با تو نرم سخن می‌گویم و از تو می‌خواهم معشوق من باشی و گر نه دیگرانی هستند از تو بهتر که جایگزین تو شوند. این سخنان علاوه بر تکبر خسرو بیان‌کننده تفاوت زن و مرد و «برتری مردانه» است، که خسرو آشکارا می‌گوید اگر تو نباشی دیگری هست. اما هیچ‌گاه از شیرین این سخن شنیده نمی‌شود. آدلر غیر از احساس حقارت انسانی که ویژه همه انسان هاست، از احساس حقارت زنانه نیز سخن گفته است. آدلر می‌گوید: «از عوامل ایجادکننده عقده حقارت، اختلاف نوع میان مرد و زن است» (آدلر، ۱۳۶۱: ۵۸). در حقیقت منظور این است که زن بودن، در جامعه مردسالار، نوعی حقارت است.

در قسمت آخر داستان که «باربد و نکیسا» از زبان خسرو و شیرین سخن می‌گویند، خسرو برای رسیدن به کام و سرپوش نهادن بر عقده حقارت خویش برای چندمین بار از حربه مظلوم‌نمایی و خار و خفیف کردن خود به عنوان مکانیزم جبران بهره می‌گیرد.

از این پس سر ز پایت بر ندارم سر از خاک سرایت بر ندارم
سگم و از سگ بتر پنهان نگویم گرت جان از میان جان نگویم
(نظامی، ۱۳۷۸: ۳۷۷)

شاه تقاضای بخشش دارد، اظهار پشیمانی می‌کند، عذرخواه است و خود را سگ و بتر از سگ می‌داند، این حربه خوار کردن خود، مؤثر است. شیرین که خود نیز گرفتار عشق است، شاه را می‌بخشد. این شیوه کارگر می‌افتد. خسرو با احترام شیرین را به مداین می‌آورد و با او ازدواج می‌کند. خسرو بعد از این که به هر اقدامی دست زد و نتوانست در مقابل شیرین به موفقیت برسد، سرانجام خواسته شیرین را می‌پذیرد. این مطلب بیانگر این است که خسرو از موضع خود عقب‌نشینی کرده است و حقارت و ناتوانی خود را در مقابل شیرین پذیرفته است. ظاهراً شیرین و خسرو به آرامش نسبی می‌رسند، شیرین، خسرو را به دادگری دعوت می‌کند. خسرو بعد از رسیدن به هدف، در خود تحولی می‌بیند و از بعضی رفتارهای گذشته خود شرمگین است.

پس از یک چند و چون بیدار دل گشت از آن گستاخ رویی ها خجل گشت

(نظامی، ۱۳۷۸: ۳۹۵)

خسرو به کاستی‌های خویش پی برده است و سعی می‌کند در مسیر درست آموختن و خدمت به جامعه قرار گیرد. بخشندگی می‌کند، نصایح شیرین و بزرگ امید را می‌پذیرد. در مسیر کمال نفس گام برمی‌دارد. حرکتش به سوی شخصیتی سودمند اجتماعی است.

خلایق را چونیکو خواه گردد به اجماع خلایق شاه گردد

(همان: ۳۹۹)

نیک‌خواه مردم بودن، همان ویژگی سودمند اجتماعی است، که آدلر بیان کرده است، در این موقعیت شخصی دلسوز جامعه است و به طرف هدف واقعی که کمال نفس است پیش می‌رود.

چو خسرو تخته حکمت در آموخت به آزادی جهان را تخته بردوخت

(همان: ۴۱۱)

سرانجام این داستان، خسرو تصمیم می‌گیرد در آتشکده معتکف شود. شاید این دوری‌گزیدن از دیگران، آخرین حربه و مکانیزم دفاعی خسرو برای رسیدن به تعادل روانی است، به نظر می‌رسد موفقیت‌های خسرو توانسته‌اند، حالات روحی وی را به تعادل برسانند.

۴- نتیجه‌گیری

احساس حقارت یک ویژگی عمومی انسان‌هاست، این احساس اگر با شیوه‌های جبران طبیعی به تعادل نرسد به عقده حقارت تبدیل می‌شود. در پژوهش حاضر بر اساس متن خسرو و شیرین نظامی، دریافتیم که خسرو پرویز برای اولین بار در مقابل پدر احساس حقارت را تجربه کرد. با حربه مظلوم‌نمایی و مکانیزم جبران توهم و خواب و تخیل به مقابله به این احساس حقارت پرداخت. اما خسرو با وجود این که پادشاهی توانا و قدرتمند است در مقابل عشق شیرین، ناتوان از نمایش قدرت است، در مقابل او به شدت احساس حقارت می‌کند و برای نشان دادن برتری خود از مکانیزم‌های جبرانی چون مظلوم‌نمایی، ابراز خشم، بی‌نیاز دانستن خود از وجود شیرین، استفاده از مکانیزم انتخاب جایگزین، انداختن گناه به گردن دیگران و در نهایت دسیسه قتل فرهاد تلاش می‌کند که به تعادل روانی برسد، اما با توجه به مکانیزم‌های جبران کاذب، عقده حقارت در شخصیت برتری‌طلب او آشکارتر می‌شود و نمی‌تواند به تعادل روانی دست یابد. سرانجام با آخرین حربه که تن دادن به خواسته شیرین است، ظاهراً از این عقد حقارت و ناتوانی‌های می‌یابد و به وصال می‌رسد. در پایان داستان، گوشه‌نشینی و

اعتکاف در آشکده را برمی‌گزیند، تا معلوم شود عقدهٔ حقارت خسرو، اندکی التیام یافته است و تا حدودی به تعادل روحی رسیده است. بنابراین می‌توان فرضیه پژوهش حاضر را تأیید و عنوان نمود که احساس حقارت، مانند هر انسان دیگری در شخصیت خسرو نیز وجود دارد، اما این احساس حقارت با توجه به نازپروردگی و شیوهٔ تربیت خاص در کودکی به عقدهٔ حقارت تبدیل می‌شود، این مطلب از شیوه‌های جبرانی که خسرو به کار می‌گیرد، آشکار می‌شود. خسرو برای جبران احساس حقارت خود از شیوه‌های جبران کاذب استفاده می‌کند. ظاهراً احساس کهنتری بعد از ازدواج با شیرین التیام یافته و خسرو تعادل روانی خود را به دست آورده و در مسیر کمال قرار گرفته است.

منابع و مآخذ

- آدلر، آلفرد (۱۳۷۹). *شناخت طبیعت انسان*، مترجم: طاهره جواهرساز، تهران، رشد، چاپ اول.
- آدلر، آلفرد (۱۳۶۱). *روانشناسی فردی*، مترجم حسن زمانی شرف‌شاهی، تهران: پیشگام.
- احمدی، جمال و جعفری، فاطمه (۱۳۹۹). *نقد روانشناسی شخصیت شیرین در منظومه خسرو و شیرین نظامی* (بر اساس رویکرد آدلر)، پانزدهمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی.
- پاینده، حسین (۱۳۹۹). *نظریه و نقد ادبی*، جلد اول، تهران، سمت.
- ساعتچی، محمود (۱۳۷۷). *نظریه پردازان و نظریه‌ها در روان‌شناسی*، تهران، سخن.
- سیاسی، علی اکبر (۱۳۹۰). *نظریه‌های شخصیت یا مکاتب روان‌شناسی*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهاردهم.
- شفیع‌آبادی، عبدالله و ناصری، غلامرضا (۱۳۹۹). *نظریه‌های مشاوره و روان‌درمانی*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ سی‌ام.
- شولتز، دوان پی و شولتز، سیدنی الن (۱۳۸۹). *تاریخ روان‌شناسی نوین*. ترجمه علی‌اکبر سیف؛ حسن پاشاشریفی؛ خدیجه علی‌آبادی و جعفر نجفی‌زند، تهران: دوران.
- صمیمی، سعیده (۱۳۹۶). *روانکاوی شخصیت خسرو در منظومه خسرو شیرین بر اساس نظریه کارن هورنای*، همایش بین‌المللی گرامی‌داشت نظامی گنج‌ای (گنجوی).
- طیب اصفهانی، میرزا عبدالباقی (۱۳۹۰). *دیوان طیب اصفهانی*، به کوشش مجتبی برزآبادی فراهانی، نشر سنایی، چاپ اول.

عبداله زاده، طیه، ترکمانی باراندوزی، وجیهه و صادقی، انسیه (۱۳۹۹). شخصیت ویس با نگاه به نظریه عقده
حقارت آلفرد آدلر. پژوهشنامه ادب غنایی (زبان و ادبیات فارسی)، ۱۸ (۳۵)، ۱۲۳-۱۴۰. DOI:

10.22111/jllr.2020.5583

غیاثی، محمد تقی (۱۳۸۲). نقد روان‌شناختی متن ادبی، تهران، نگاه، چاپ اول.

کوش، سلینا (۱۳۹۶). اصول و مبانی تحلیل متون ادبی، ترجمه حسین پاینده، تهران، مروارید.

محمدی، شهین (۱۳۹۹). بررسی روان‌شناسی شخصیت شیرین در منظومه خسرو و شیرین نظامی (با تکیه بر
نظریه آدلر)، هشتمین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، مشاوره و علوم تربیتی.

منصور، محمود (۱۳۷۵). احساس کهنتری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

موران، برنا (۱۳۸۹). نظریه‌های ادبیات و نقد ادبی، مترجم: ناصر دوران، تهران، نگاه.

نظامی، جمال‌الدین ابو محمد الیاس بن یوسف (۱۳۷۸). خسرو شیرین، تهران با تصحیح حسن وحید دستگردی،
به کوشش سعید حمیدیان، قطره.

هارلند، ریچارد (۱۳۹۶). دیباچه‌ای تاریخی بر نظریه ادبی از افلاطون تا بارت، ترجمه بهزاد برکت، تهران، ماه و
خورشید.

References

- Abdollahzadeh, T., Turkmani Barandozi, V., & Sadeghi, A. (2020). The character of Vis with a focus on Alfred Adler's inferiority complex theory. *Journal of Lyric Literature* (Persian Language and Literature), 18(35), 123-140. doi: 10.22111/jllr.2020.5583 (In Persian).
- Adler, A., (1982). *The Individual Psychology*, translated by Zamani Sharaf Shahi, Hassan, Tehran, *Pishgam Publications*, 274. (In Persian).
- Adler, A., (2000). *Understanding human nature*, translated by; Tahereh Javahersaz, Tehran, *Roshd Publishing House*, 1st edition, 197. (In Persian).
- Ahmadi, J., & Jafari, F. (2020). A critique of the psychology of Shirin's character in the Khamsa of Nizami (Based on Adler's approach). *Proceedings of the 15th International Conference of the Association for the Promotion of Persian Language and Literature*. (In Persian).
- Feist, J., Fiest, G., & Roberts, T.-A. (2008). *Theories of Personality*. New York: McGraw-Hill Companies, Inc.
- Ghiasi, M. T. (2003). *Psychoanalytic criticism of literary text*. Tehran: *Negah*. (In Persian).
- Harland, Richard. (2017). *An Introduction on Literary Theory from Plato to Bart*, Translated by; Barakat, B. , *Mah va Khorshid Publications*, Tehran. (In Persian)

- Koush, Selina. (2017). Principles and Foundations of Text Analysis. Translated by Hossein Payandeh. 2nd edition. Tehran: Morvarid. (In Persian).
- Mansour, M. (1996). Feelings of inferiority. Tehran: University of Tehran Press. (In Persian).
- Mohammadi, S. (2020). A psychological analysis of Shirin's character in the Khamsa of Nezami (Based on Adler's theory). Proceedings of the 8th International Conference on Psychology, Counseling, and Educational Sciences. (In Persian).
- Moran, Berna. (2010) Literary theories and literary criticism, İstanbul. Translated by; Doran, N. , Negah, Tehran. (In Persian).
- Nezami, J. (1999). Khosro & Shirin (Edited by; H. V. Dastgerdi, Prepared by; S. Hamidian). Tehran: Ghatreh. (In Persian).
- Payandeh, H. (2020). Literary theory and criticism (Vol. 1). Tehran: Samt. (In Persian).
- Saatchi, M. (1998). Theorists and theories in psychology. Tehran: Sokhan. (In Persian).
- Sami'i, S. (2017). Psychoanalysis of Khosro character in the Khamsa of Nezami based on Karen Horney's theory. Proceedings of the International Conference in Honor of Nezami Ganjavi. (In Persian).
- Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2010). A history of modern psychology. Translated by Seif, A. A., Sharifi, H. P., Ali Abadi, KH., & Najafi Zand, J., Tehran: Doran. (In Persian).
- Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2016). Theories of personality (11th ed.). *CENGAGE Learning Custom Publishing*.
- Shafie'abadi, A., & Naseri, G. (2020). *Counseling and psychotherapy theories*. Tehran: University of Tehran Press. (30th ed.) (In Persian).
- Siyasi, A. A. (2011). Personality theories or schools of psychology. Tehran: University of Tehran Press. (4th ed.) (In Persian).
- Tabib Esfahani, M. A. (2011). Divan of Tabib Esfahani (Edited by M. B. Farahani). Tehran: Sanaei. (In Persian).
- Watts, Richard E.; Bluvshstein, Marina (2020). "Adler's Theory and Therapy as a River: A Brief Discussion of the Profound Influence of Alfred Adler". *The Journal of Individual Psychology*. 76 (1): 99–109. doi:10.1353/jip.2020.0021. ISSN 2332-0583.